

ΑΠΟΦΕΙΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 18ον ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ
ΑΙ ΣΥΝΕΠΕΙΑΙ ΑΥΤΗΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΕΩΣ
ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΛΑΩΝ

Τοῦ κ. ΛΑΖΑΡΟΥ Θ. ΧΟΥΜΑΝΙΔΗ

Τακτικοῦ Καθηγητοῦ τῆς Α.Β.Σ.Π.

Ὁ τουρκικὸς τιμαριωτισμὸς, ὁ ὁποῖος ἐπεκράτησε, μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος, ἦτο ὀπισθοδρομικὸς καὶ καταθλιπτικὸς διακρινόμενος διὰ τὰς ἐλαχίστας συναλλαγὰς του, τὸν μαρασμὸν τῶν ἀστικῶν κέντρων καὶ τὴν μικρὰν ἀπόδοσιν τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς συνδυαζομένης μὲ ἐκείνην τῆς οἰκοτεχνίας.

Βεβαίως ἢ εἰς τὸν ἀραβικὸν κόσμον ἐμπορικὴ παράδοσις δὲν ἠδύνατο νὰ μὴ ἐπηρεάσῃ καὶ τοὺς μουσουλμάνους Τούρκους Ὁθωμανοὺς. Δὲν δυνάμεθα ὁμῶς τούτους νὰ συνδέσωμεν μὲ τὸν ἀραβικὸν πολιτισμὸν.

Ἡ συμβολὴ εἰς τὴν Οἰκονομίαν τῶν Τούρκων μεγαλεμπόρων¹ ἦτο περιορισμένη, τὸ συγκεντρούμενον πάντως ὑπ' αὐτῶν χρῆμα ἐχορηγεῖτο καὶ πρὸς δανεισμὸν. Προσέτι οἱ ἔμποροι οὗτοι ἦσαν μεσολαβηταὶ μεταξὺ Κράτους καὶ φορολογουμένων πολιτῶν καὶ οἱ προμηθευταὶ ἀγαθῶν ἐκ διαφόρων καὶ ἀπομεμακρυσμένων τόπων². Οὐδέποτε ὁμῶς οἱ Τούρκοι ἔμποροι ἠδυνήθησαν νὰ φθάσουν εἰς ἐπιχειρηματικὴν ἰκανότητα τοὺς Ἕλληνας καὶ τοῦτο διότι ἡ ἀποθησαύρισις

1. Ἡ τουρκικὴ λέξις matrabaḡ, ἣτις σημαίνει μεγαλέμπορον, φαίνεται ὅτι προήλθεν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς λέξεως μεταπράτης, ἢ λέξις maddar ἢ καὶ mutamawwil ἐκ τοῦ mal εἶναι ἰσότιμος τοῦ κατόχου μεγάλης περιουσίας, ἢ δὲ ro's al-mal ἰσότιμος τοῦ κατόχου κεφαλαίου (H. Inalcik : Capital formation in the Ottoman Empire εἰς «Journal of Economic History» vol. XXIX, 1969, σελ. 98, 160). Ὁ πλοῦτος πάντως τῶν ἐμπόρων ἦτο χρηματικὸς (M. Robinson : Islam et Capitalisme, Paris, 1966, σελ. 49 - 50).

2. Τὸ ὑπὸ τῶν Τούρκων διεξαγόμενον ἐμπόριον συναντᾶται κατὰ Inalcik καὶ εἰς Ἰταλίαν, εἰς Βενετίαν δὲ (Rialto) ὑπῆρχε καὶ τὸ Fondaco dei Turchi (1621) (H. Inalcik, σελ. 113). Τὸ ὑπὸ τῶν Τούρκων ὁμῶς διεξαγόμενον ἐμπόριον ἦτο μικρᾶς σημασίας, διότι οἱ κατεκτημένοι Ἕλληνες ἦσαν ἐκεῖνοι οἵτινες τὸ διεξήγαγον. Κατὰ τὰς ἀρχὰς δὲ τοῦ 18ου αἰῶνος ἐμφανίζεται καὶ ὁ μεγαλέμπορος Θεσσαλονίκης Καφταντζόγλου. (N. Svoronos : Le Commerce du Salonique, σελ. 353 κ. ἐπ.).

παρ' αὐτοῖς ἦτο ἀρετὴ διδούσα κυριαρχίαν καὶ ἰσχύον, ἐνῶ παρὰ τοῖς Ἑλλησιν ὑπερεῖχεν ἡ προτροπὴ πρὸς ἐπένδυσιν, ἔχοντες οὕτω συνειδησιν τῆς διαμορφώσεως καὶ ἐκμεταλλεύσεως τοῦ κεφαλαίου¹.

Παρὰ ταῦτα, ἐνῶ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰῶνος ἔχομεν καὶ πάλιν τὴν ἐμφάνισιν τῶν Ἑλλήνων εἰς τὸν χῶρον τοῦ Διεθνoῦς Ἐμπορίου, μόνον ἀπὸ τοῦ 18ου αἰῶνος ἐμφανίζεται ἡ ρισοκίνδυνος μορφή τοῦ Ἑλληνοῦ ἐπιχειρηματίου, ἀναλαμβάνοντος ἔργα κινδύνου εἰς μεγαλυτέραν ἔκτασιν καὶ δὴ ἀναφορικῶς μὲ τὸ ναυτικὸν ἐμπόριον.

Κατὰ τὴν δευτέραν φάσιν τῆς Τουρκοκρατίας, ἀπὸ τοῦ 18ου αἰῶνος μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως, μὲ τὴν ὑποχώρησιν τοῦ τιμαριωτισμοῦ, ἐπανεμφανίζονται πυκνότεραι αἱ ἐγχερήματα συναλλαγῶν καὶ δημιουργοῦνται κυψέλαι οἰκονομικῆς δραστηριότητος. Οὕτως ὁ 18ος αἰὼν ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀναβίωσιν τῆς Οἰκονομίας ἐν τῷ Ἑλλαδικῷ χῶρῳ καὶ τὴν ἀνάπτυξίν του.

Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις ἀντανακλᾶται εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ παραγομένου εἰσοδήματος, ὅπερ εἶναι καὶ στόχος αὐτῆς, χωρὶς τοῦτο ὁμως νὰ ἔχη ἀποφασιστικὴν σημασίαν, διότι κατὰ βάσιν ἀποτελεῖ ἐνδεικτικὴν μὲν ἀλλὰ καὶ ἀπατηλὴν ἄμα εἰκόνα ταύτης. Καὶ τοῦτο διότι τὸ εἰσόδημα εἶναι πιθανὸν ἐν τῷ ρεύματι του νὰ μὴ ἐπενδυθῇ καὶ νὰ μὴ κατανέμεται κατὰ τρόπον τοιοῦτον ἐνισχύοντα τὴν ἀνάπτυξιν.

Τοιοῦτον φαινόμενον παρατηρεῖται καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀνὰ τὸν ἑλλαδικὸν χῶρον, ὁπότε ὑφίστατο δισταγμὸς διὰ νέας ἐπενδύσεις, προσέτι καὶ τὸ προϊόν κατὰ τὸ μέγιστον ποσοστὸν του περιεῖρχετο εἰς χεῖρας τῆς Πύλης, τοῦ Πασᾶ τῶν Ἰωαννίνων καὶ τῶν πλουσιῶν γαιοκτημόνων Τούρκων καὶ Ἑλλήνων, βασικῶς ὁμως τῶν πρώτων.

Κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα ὁ κύριος ὄγκος τοῦ εἰσαγωγικοῦ καὶ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου εὐρίσκετο εἰς χεῖρας ξένων ἰδίᾳ τῶν Γάλλων². Ἡ μετὰ τῶν Γάλλων ἐπαφή,

1. Ὅθεν δὲν εἶναι ὀρθὴ ἡ θέσις τὴν ὁποίαν λαμβάνει ὁ Halil Inalcik ὑποστηρίζων τὴν διαμόρφωσιν τοῦ κεφαλαίου εἰς τὴν δραστηριότητα τῶν Τούρκων ἐμπόρων (H. Inalcik: σελ. 102 κ. ἐπ., 124), μολονότι δέχεται καὶ τὴν παράλληλον ἄνοιον τοῦ μωισουλμάνου ἐμπορίου (Ἑλληνοσ, Ἑβραίου, Ἀρμενίου).

2. Ἡ Γαλλία ἐκλείσει διομολογήσεις μὲ τὴν Πύλην, ἦτοι ἐμπορικὰς συμφωνίας κατὰ τὸ πρῶτον συναφθεῖσας τὸ 1535. Ἐν συνεχείᾳ οἱ Ἑνετοὶ (1580), οἱ Ἀγγλοὶ (1599) καὶ οἱ Ὀλλανδοὶ ἐπέτυχον ἀνάλογα προνόμια. Τὸ 1750 αἱ γαλλικαὶ εἰσαγωγαὶ ἀνήλθον εἰς 37.000.000 λίβρας καὶ αἱ ἐξαγωγαὶ εἰς 63.000.000 λίβρας. Τὸ ἐμπόριον ὁμως τῶν Ἑνετῶν, μετὰ τὸν 16ον αἰῶνα παρήκμαζεν (F. Braudel: *La vita economica di Venezia nel secolo XVI*. «La civiltà Veneziana del Rinascimento» Firenze 1950). G. Luzzatto: *Storia di Venezia dal XI al XVI secolo*, Firenze 1961. A. Fanfani: *Nuove vedute della decadenza di Venezia* («Economia e Storia» 1962 No. 4, σελ. 56-61 καὶ B. Pullan: *Crisis and change in the Venetian economy*, London 1968 (Συλλογὴ ἀρθρῶν τῶν F. C. Lane, R. Roman, D. Sella, C. Cipolla, B. Pullan, S. J. Woolf) καὶ τὸ μόνον ἐμπόριον τὸ ὁποῖον ὑφίστατο ἦτο τὸ τῶν βιομηχανικῶν ἀγαθῶν καὶ ἰδιαιτέρως τῶν χρυσοῦφάντων ὑφασμάτων, τῶν ὑφασμάτων μὲ τεχνητὰ ἀνθη, τὰ κάτοπτρα, τὰ ὄνομαστὰ ὑαλικά καὶ ὁ χάρτης. Κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 18ου αἰῶνος ἡ Βενετία ἠγόραζε ἔριον, μέταξαν, ἔλαιον, σιτηρὰ, μέλι, τυρὸν ἠλιτισμένον ἀπὸ τὰ Βαλκάνια καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν Ἑλλάδα

οιτινες εμπορεύοντο μεταξύ 'Ανατολής και Δύσεως, είχαν εδεργετικά αποτελέσματα διά την άφύπνισιν του 'Ελληνικού εμπορίου. Οί 'Ελληνες συνεργαζόμενοι μετά των Γάλλων επηρεάσθησαν ύπ' αυτών, τὰ εμπορικά των ήθη κατέστησαν ευγενέστερα και άφεμοιώθη ή Εύρωπαϊκή νοοτροπία προς ευχερεστέραν και τυπικωτέραν διεξαγωγήν των εμπορικών συναλλαγών¹, αντίθετως οί Τούρκοι παρέμειναν αδιάφοροι και άνίκανοι. Κατά τον 18ο αιώνα οί Μουσουλμάνοι επεβαρύνοντο με 4 % ύπό μορφήν θρησκευτικού φόρου προς ένίσχυσιν διαφόρων φιλανθρωπικών σκοπών, οί μη Μουσουλμάνοι, Χριστιανοί και 'Εβραίοι, έπλήρωνον διά τέλη 5% και οί Εύρωπαίοι 3 %². 'Ακριβώς δέ ή τοιαύτη φορολογική μεταχείρισις των ξένων ύπεροβήθησε τό εμπόριόν των, έν 'Ελλάδι, ίνα διεξάγηται ύπό ευμενείς δι' αυτούς όρους. 'Η μικρά πάντως μερίς των τελωνειακών φόρων, ήτις εισεπράττετο ύπό των Τούρκων, ώφείλετο εις την αντίληψίν των ότι ούτοι θά επεβαρύνον τελικώς αυτούς, δι' ό και προετίμων τὰ τέλη εξαγωγής νά είναι ύψηλότερα των τελών εισαγωγής. Αυτός δέ ήτο εις των λόγων ένεκα του όποιου δέν άνεπτύχθη ή βιομηχανία. Γενικώς τὰ εκ των τελών έσοδα ήσαν μικρά, ώστε

και έπώλεε όλιγώτερα από όσα ήγόραζε εις την Τουρκικήν Αυτοκρατορίαν. Οί 'Αγγλοι έχρησιμοποίησαν διά τό μετά της 'Ανατολής εμπόριον την Levant Company αλλά τό νοσηρόν τουτο μονοπόλιον με τās άτέγκτους μεθόδους του έβοήθει περισσότερο τον εμπόριον με την Μασσαλίαν. Οί 'Ολλανδοί έγκαθίδρυσαν εις 'Αμστερνδάμ 'Επιμελητήριον διά τό μετά της 'Ανατολής εμπόριον, καταβαλλομένου ήμισιοσ φλωρινίου δι' έκαστον τόννον εμπορεύματος επί πλοίου, τό όποιον άνεχώρει ή επανήρχετο ώς επίσης και επί των εμπορευμάτων εισαγομένων εκ διαφόρων λιμένων, ώς ή Σμύρνη. Οί Αύστριακοί ειχον επίσης σχέσεις με την Κωνσταντινούπολιν διά του κάτω Δουνάβεως και με την Θεσσαλονίκην διά όδων ξηράς. 'Ο λιμήν της Τεργέστης μετά τό δεύτερον ήμισυ του 18ου αιώνος ευήμερει και ίδρυσε ηταιρίαν 'Ανατολής αγοράζουσαν μεγάλας ποσότητας βάμβακος, έλαιού και καπνού. Τό 1781 αι εισαγωγαι άνήρχοντο εις 5.407.000 γαλλικάς λίβρας και αι εξαγωγαι εις 2.248.000 λίβρας. Οί Ρώσοι χάρις εις την νίκην των, μεταξύ 1768 - 1776, επέτυχον προνόμια, αι δέ γούνες των έπαλουντο εις τās αγοράς της Κωνσταντινουπόλεως και της Θεσσαλονίκης και εκείθεν εις 'Ανατολήν (M. Devèze : L'Europe et le monde à la fin du XVIII siècle, Paris 1970 Κεφ. II) - N. Svoronos : Le commerce de Salonique Paris 1956 - F. Beaujour : Tableau du commerce de la Grèce formé d'après une année moyenne depuis 1787 jusqu'en 1797, Paris 1800, vol. 1, II. - P. Masson: Le commerce Français dans le Levant au XVIII siècle, Paris 1911. - T. Κρεμμυδα : Τό 'Εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα (1715 - 1792), 'Αθήναι 1972.

1. Περί τούτων και εις Δ. Ζωγράφον : 'Ιστορία της 'Ελληνικής Γεωργίας, 'Αθήναι 1921, τόμ. Α', σελ. 15.

2. E. Pouqueville : Voyage de la Grèce, Paris 1828, vol. 1, σελ. 217. και W. Leake : Travels in the Morea, London 1830, vol. I, σελ. 243. Εις Μάνην όμως ό τελωνειακός φόρος δι' έντοπίους και ξένους ήτο ελαφρότερος των ξένων περιοχών, ένώ εξηρούντο φόρου τό έλαιον και αι βάλανοι (W. Leake : Αιτόθι). 'Η κορινθιακή σταφίς όμως επεβαρύνετο με τέλη ήτινα άνήρχοντο εις 27% (D. Urquhard : Turkey and its resources, London 1833, σελ. 188). Σύν τή παρόδω του χρόνου οί τελωνειακοί φόροι εκυμάνοντο μεταξύ του 11% (Α. 'Ανδρεάδη : Έργα Τόμ. I, σελ. 692) και εις Α. Σάθα : Ειδήσεις τινές περί εμπορίου και φορολογίας έν 'Ελλάδι επί Τουρκοκρατίας εις «Οικονομικήν 'Επιθεώρησιν» (Οικονόμου, Τόμ. ΣΤ', σελ. 433, 486).

ταυτα ἀνήρχοντο διὰ μόνην τὴν Πελοπόννησον ἐπὶ συνόλου φόρων 11.907.295 πιάστρων εἰς 913.000 πιάστρα¹.

* * *

Με τὴν ἀνάδειξιν τῆς ἀστικῆς τάξεως, κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα, ἱκανὸν μέρος τοῦ ἠῤῥημένου προϊόντος περιέρχεται εἰς τὰς οἰκογενεῖας τῶν πλοιοκτητῶν καὶ τὸν λαὸν τῶν λιμένων καὶ τῶν νήσων, διαβιούντων ὑπὸ πολὺ καλλιτέρους ὄρους ἀπὸ τοὺς κατοικοὺς τῆς ὑπαίθρου. Δι' ὃ καὶ εἰς τοὺς λιμένας καὶ τὰς νήσους ἡ μορφή τῆς κοινωνικοοικονομικῆς πωλώσεως εἶναι κατὰ πολὺ ἀσθενεστέρα² ἀπὸ ἐκείνην ἣτις κυριαρχεῖ εἰς τὰς πόλεις καὶ πολίχνια, αἵτινες ἀναδύονται ὡς νησιδες ἀνά τὰ διάφορα μέρη τῆς ἑλληνικῆς γῆς κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα καὶ δὴ κατὰ τὸ δεύτερον τοῦτου ἡμῖσι. Ἐκ τοῦ δυναμικοῦ τοῦτου κυρίως τῶν πόλεων καὶ τῶν λιμένων ἤρδευον μετανάστας αἱ ἑλληνικαὶ παρκοικαὶ Ὀδησσοῦ, Βενετίας, Ἀγκώνας, Λιβόρνου, Βιέννης, Βουδαπέστης, Μονάχου, Μπρεσλάου, Λειψίας, Πράγας, Παρισίων.

Περιπτώσεις ὡς αἱ τῶν Ἀμπελακίων³ καὶ τῆς συντροφοναυτίας⁴ δὲν ἀπε-

1. E. Rouquerville : Voyage de la Grèce, vol. VI, σελ. 22).

2. Εἰς τὰς κνῦλας αὐτὰς δημιουργεῖται καὶ ἀνάλογος κοινωνικὸς διαφορισμός. Ὁδῶς ἔχομεν τοὺς πλοιοκτῆτας, τοὺς νοικοκυραίους, τοὺς καπετάνιους, τοὺς βιοτέχνους καὶ τοὺς ἐπαγγελματίας, τοὺτους δὲ ἠκολούθουν οἱ μικρέμποροι καὶ οἱ μικροεπαγγελματίαι, καλούμενοι ἀμφότεροι παζαρταὶ καὶ τέλος ἤρχετο ὁ ἡμερομισθιος λαός. Δ. Ζακηθουδῶ : Ἡ Ἑλληνικὴ Κοινότης (ἀνάπτυξον τοῦ «Συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ»), Ἀθήναι 1948.

3. 4. Τὰ Ἀμπελάκια κείμενα ἐπὶ τῆς Οἴτης μεταξὺ Λαρίσης καὶ θαλάσσης ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Πηνειοῦ μὲ πληθυσμὸν 4.000 κατοίκων, ὁ ὁποῖος εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνος ἀνήλθεν εἰς 6.000 (S. Bartholdy : Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804, Paris 1807, σελ. 104) παρουσιάζουν ἰδιόμορφον οἰκονομικὴν ὀργάνωσιν. Ἐν τῇ αὐτοδιοικήσει, τὴν ὁποίαν οἱ Ἀμπελακιῶται ἀπελάμβανον, εἶχον ἴδιαν ὑγειονομικὴν περίθαλψιν, ἐκπαίδευσιν καὶ διάφορα ἄλλα κοινωφελῆ ἰδρύματα. Οἱ Ἀμπελακιῶται ἦσαν ὀργανωμένοι εἰς τὴν Γενικὴν Συνέλευσιν ἐπὶ τῇ βάσει πέντε Ἐπιτροπῶν (Ἐκτελεστικῆς, Διοικητικῆς, Ἀγροτικῆς, Βιοτεχνικῆς καὶ Ἐξελεγκτικῆς). Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας εἰς τὰ περίφημα νηματοβαφεῖα τῶν, ἅτινα καὶ ἀπετέλουν τὴν σπονδυλικὴν στήλην τῶν ἐργαστηριακῶν τῶν ἔργων, ἐγένετο μεταξὺ γυναικῶν αἵτινες ἐκλώθον καὶ ἀνδρῶν καὶ παιδίων ἀσχολουμένων μετὰ τὴν βαφήν. Τὰ νηματοβαφεῖα ἦσαν 24 τὸν ἀριθμὸν παράγοντα κατ' ἔτος 2500 μτάλλες νηματοποιούμενον βάμβακος βάρους 100 κιλῶν ἐκάστη, τοῦ προϊόντος διουχετευομένου εἰς Βιέννην, Πέστην, Λειψίαν, Δρέσδην, Ἀνσμπαχ καὶ Βαρεῦσθην (F. Beaujour : Tableau du Commerce de la Grèce, Vol. II, σελ. 276). Εἰς τὸ κεφάλαιον τῶν νηματοβαφείων συμμετεῖχον ἐργοδοταὶ καὶ ἐργάται μετὰ ἐλαχίστην συμμετοχὴν 5.000 γρόσια καὶ μεγίστην 20.000 γρόσια. Καὶ τοῦτο ἵνα μὴ ἀπολαμβάνουν κατὰ μεγάλον διαφορισμὸν τὰ κέρδη οἱ πλοῦστοι (F. Beaujour : Vol. II, σελ. 375 - 376 καὶ Κ. Παπαρηγόπουλον : Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Ἀθήναι 1874 Τόμ. Ε, σελ. 679 κ.ἐπ.). Οἱ ἐργάται ἤνωνον τὰς ἀποταμιεύσεις τῶν ἔχοντες ἴδιαν μερίδα, πληρωνόμενοι δὲ μετὰ τὴν ἡμερομισθίαν τῶν ἐξησφάλιζον ἄνετον βίον. Τὸ διανεμόμενον μέρημα ἀνήρχετο εἰς 10% ἐπὶ τοῦ κεφαλαίου, τὸ δὲ πλεονάζον κέρδος παρέμενεν ὡς κεφάλαιον, οὕτως ὥστε ἐντός 2 ἐτῶν τοῦτο νὰ ἀνέλθῃ ἀπὸ 600.000 εἰς 1.000.000 (Κ. Παπαρηγόπουλον : Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Τόμ. Ε', σελ. 680). Κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην κακῶς ἐθεωρήθη ἡ ἐτερόρρυθμος συμμετοχικὴ εἰταιρεία αὕτη ὡς συνεταιρισμός ἢ καὶ ὡς σοσιαλιστικὴ οἰκονομικὴ μονάς. Τὰ κέρδη πάντως ἦσαν λίαν ὑψηλὰ καὶ ἀνήρχοντο εἰς 60%, 80% καὶ 100%, ὥστε ὅταν ἐπτόχευσε ἡ Τράπεζα τῆς Βιέννης νὰ ἀπολεσθοῦν

τέλεσαν γενίκευσιν εἰς τὰς παραγωγικὰς σχέσεις, μολονότι ἀπετέλουν ἐνδείξεις τοῦ ἐλληνοχριστιανικοῦ βιώματος τοῦ λαοῦ μας.

* *

Ὡς κριτήριον τῆς ἀναπτύξεως λαμβάνομεν τὴν συνάρτησιν $Y = f(L, W, K, E, S, T, C)$ ὅπου Y τὸ προϊόν, L τὸ ἐδαφος, W ἡ ἐργασία, K τὸ Κεφάλαιον, E ἡ ἐπιχειρηματικὴ πρωτοβουλία, S ἡ κρατικὴ συμπαράστασις, T ἡ τεχνολογία, C τὸ θεσμικὸν καὶ πνευματικὸν πλαίσιον. Αἱ συναρτήσεις αὗται ἀντανακλοῦν ἐν τῷ μεγέθει τοῦ προϊόντος καὶ τῆς διανομῆς τούτου καὶ τὸ κόστος ἐξαρτήσεως μεταξὺ τῶν διαφόρων συντελεστῶν παραγωγῆς. Ὄταν λέγωμεν κόστος ἐξαρτήσεως ἐννοοῦμεν τὴν ἐξάρτησιν ἣτις προκύπτει ἐκ τῆς μεταξὺ τῶν συντελεστῶν παραγωγῆς ἀμοιβῆς, καθ' ἣν ὅσον μεγαλύτερον εἶναι τὸ ὕψος αὐτῆς τόσον μικρότερον εἶναι καὶ τὸ κόστος ἐξαρτήσεως καὶ ἀντιθέως¹.

Δὲν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν στοιχεῖα ἐπὶ τοῦ ὕψους τοῦ προϊόντος τῆς ἐποχῆς, ἡ Πύλη δὲν ἐτήρει τοιαῦτα στοιχεῖα, γνωρίζομεν ὅμως ὅτι τοῦτο προήρχετο ἐξ ἀποστραγγίσεως τοῦ κατακτημένου. Γνωρίζομεν ἐπίσης ὅτι τὸ προϊόν διενέμετο κατὰ φεουδαλικὸν τρόπον συμφώνως πρὸς τὰς ἐπικρατούσας συνθήκας τῶν ἐγ-

10.000.000 φράγκα τῆς Κοινῆς, εἰς τὼν λόγων ἐξ αἰτίας τῶν ὁποίων καὶ τὰ Ἀμπελάκια ἠρμώθησαν. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν συντροφοναυτίαν αὕτη προέκυψε ἐκ τῆς ἀνάγκης ὑπάρξεως κεφαλαίων τῆς ἐναντι τῶν κινδύνων τῆς θαλάσσης ἀσφαλείας καὶ τοῦ ἐπαρκοῦς ἐφοδιασμοῦ τῶν πλοίων μὲ ἐφόδια (L. Houmanidis: *The Economy of the Island of Hydra during the Turkish Rule*, «Studi in Onore di Amintore Fanfani» Milano 1962, Vol. IV, σελ. 269 κ.ἐπ. ἔνθα καὶ βιβλιογραφία). Ἡ συντροφοναυτία ἀφεώρα εἰς τὴν συμμετοχὴν πλοιοκτῆτου καὶ πληρώματος, μὲ ἐταιρικὴν μερίδα ἐπὶ τοῦ πλοίου ἢ τοῦ φορτίου, ὥστε ὁ συνέταιρος χάριν τῆς ἐπιτυχίας τῆς ἐπιχειρήσεως νὰ εἶναι προσεκτικός, ἀγρυπνος καὶ οἰκονόμος (Κ. Παπαρρηγόπουλος: Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, Τόμ. Ε', σελ. 690). Ὁ Α. Ἀνδρεάδης καλεῖ τὴν συντροφοναυτίαν ὡς συνεργατικὴν διοργάνωσιν ἐκ τῶν μάλλον ἐνδιαφερουσῶν τὴν Οἰκονομικὴν Ἱστορίαν (Πρβλ. Α. Λαιμόν: Τὸ Ναυτικὸν τοῦ Γένους τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήναι 1968, Τόμ. Α', σελ. 117). Ὁ Γ. Φιλάρετος (Συνεργατικοὶ Συνεταιρισμοί: Ἀμπελακίων, Ὑδρας, Σπετσῶν, Ψαρῶν, Ἀθήναι 1927, σελ. 38) μᾶς δίδει τὸν ἀκόλουθον πίνακα κατανομῆς τῶν μεριδίων ἐπὶ τοῦ συνήθους ἀριθμοῦ τοῦ πληρώματος:

Ἐπὲρ τοῦ πλοίου	10
Εἰς τοὺς ναυτοδανειστάς	10
Εἰς τὸν Λογιστὴν	2
Εἰς τὸν Πλοίαρχον	3
Ἀνὰ δύο μερίδας εἰς τοὺς ἀρχιναύτας	4
Εἰς τὸν μάγειρον	2
Εἰς ἕκαστον τῶν τεσσάρων καλυτέρων ναυτῶν συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ πηδάλουχου ἀνὰ μίαν καὶ ἡμισυ μερίδα	6
Εἰς ἕκαστον τῶν τριάκοντα ναυτῶν ἀνὰ μίαν μερίδα	30
Ἀνὰ ἡμισείαν μερίδα εἰς ἕκαστον τῶν τεσσάρων ναυτοπαίδων	2
Σύνολον μεριδίων	69

1. Α. Θ. Χουμανίδης: Ὁ Ἑργατικὸς Μισθὸς ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Κλασσικῶν μέχρι σήμερον, Ἀθήναι, Β' ἐκδόσις 1965 σελ. 162 κ.ἐπ. καὶ Ἱστορία τῶν Οἰκονομικῶν Θεωριῶν, Ἀθήναι - Πειραιεὺς, 1973, σελ. 437 κ.ἐπ.

γειων σχέσεων. Προσέτι, ὁ διαφορισμός ὀπωσδήποτε ὑφίστατο ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διανομὴν του, διὰ τὰς πόλεις καὶ ἰδίᾳ τὰς νήσους καὶ τοὺς λιμένας, ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπαίθρου, ὅπου τὸ κόστος ἐξαρτήσεως ἦτο κατὰ πολὺ ὑψηλότερον, ὥστε ὁ διαφορισμός οὗτος μεταξὺ πόλεως καὶ ὑπαίθρου νὰ ἀποτελέσῃ ὀπισθοδρομικὴν διάρθρωσιν ἣτις προξετάθη μέχρι τῶν ἡμερῶν μας.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἔδαφος, τοῦτο ἀπέδιδεν ὀλίγον καὶ ἐκαλλιεργεῖτο ἐκτατικῶς καὶ οὐχὶ ὀλόκληρον, διὰ λόγους κλιματολογικοὺς καὶ ἐλλείψεως γεωργικῶν γνώσεων ἀλλὰ καὶ διὰ λόγους ὀφειλομένους εἰς τὴν κατάκτησιν καὶ τὰς διώξεις.

Ἦδη ὁμως κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα ἔχομεν κατάργησιν τοῦ παιδομαζώματος (1638), ὥστε ὁ ὑπόδουλος Ἕλληνας νὰ διαφύγῃ τὸν θανάσιμον κίνδυνον τοῦ ἐξαφανισμοῦ του καὶ ὀλίγον κατ' ὀλίγον συνερχόμενος νὰ ἐπαναλάβῃ τὸ οἰκονομικὸν του ἔργον δραστηριοποιῶν τὸ ἐμπόριον¹. Οὕτως ἀνεδείχθησαν εἰς ἐμπορικὰ κέντρα τὰ Ἰωάννινα, ἡ Πρέβεζα, ἡ Ἄρτα καὶ τὸ Μεσολόγγιον, πόλεις αἰτινες εὐρισκόμεναι πλησίον τῆς Ἀδριατικῆς, κατεχομένης ὑπὸ τῆς Βενετίας, ἐδέχοντο τὴν ἐπίδρασιν ταύτης ἣτις καὶ ἐχρησιμοποιοῖε τοὺς ἐμπορικοὺς οἴκους τῆς καὶ ἰδίως τῶν Ἰωαννίνων².

Κατὰ τὸν αὐτὸν αἰῶνα τὸ ξένον στοιχεῖον εἰσέδυσεν ἔτι περισσότερον, διὰ νὰ ἰδρυθῶσιν προξενεῖα εἰς πόλεις καὶ νήσους ὑπὸ τῶν κυριωτέρων Δυτικῶν Δυνάμεων, Γαλλίας, Ἰταλίας, Ἀγγλίας, Ρωσσίας καὶ Ὀλλανδίας.

Ἀπὸ τοῦ 18ου αἰῶνος αἱ ἔγγειοι σχέσεις προσέλαβον ποιῶν τινα ἐλασικωτέραν μορφήν, μὲ τὴν ὑποχώρησιν τοῦ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνος τιμαριωτισμοῦ καὶ τῆς παρακμαζούσης οἰκοτεχνίας, ἣτις ὑπεχώρησε εἰς τὴν βιοτεχνίαν καὶ τὸ ἐμπόριον. Τὰ τεράστια φέουδα ὑπέστησαν θρυμματισμὸν ἵνα ἀντικατασταθῶσιν ὑπὸ μεγάλων κτημάτων (τσιφλικίων) καλλιεργούμενων ὑπὸ τῶν ἐξηρητημένων ἀπὸ τὴν γῆν τοῦ τσιφλικίου κολλήγων, ὑποβοηθουμένων τούτων ὑπὸ ἐτέρων καλλιεργητῶν (παραγιοῖ, παρακεντέδες). Μὲ τὴν πάροδον ὁμως τοῦ χρόνου ἐπληθύνετο ἡ τάξις τῶν ἡμερομισθίων ἐργατῶν γῆς, καλουμένων εἰς τὴν Βόρειον Ἑλλάδα «σκαφτιάδες ἢ ξώμαχοι» καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀττικῆς «ξωτάρηδες». Ἡ ὑποχώρησις τοῦ φεουδαλισμοῦ ἐπίσης ἐνίσχυσε τοὺς ἐνοικιαστὰς τῆς γῆς (σέμπροι) διὰ νὰ αὐξήσῃ καὶ τὸ προϊόν. Τὸ τσιφλικίον πάντως συνδέεται μὲ τὴν μορφήν τῆς φεουδαλικῆς γαιοκτησίας χωρὶς ὁμως συμφώνως πρὸς τὸν περὶ ἰδιοκτησίας θεσμὸν τοῦ κατακτητοῦ, νὰ ἀνήκῃ μὲ πλήρη κυριότητα εἰς τὸν ἰδιοκτήτην του, ἐφ' ὅσον ἡ τελευταία λέξις ἐπ' αὐτῆς ἀνήκεν εἰς τὸν Σουλτάνον. Οὕτω, διηκολύνθη ἡ μεταβολὴ τοῦ τσιφλικίου ἐντὸς τῶν συνθηκῶν τῆς προσαρμογῆς του διὰ τὴν ἐμπορευματικὴν παραγωγὴν, ἀνεξαρτήτως ἐὰν τοῦτο ὑφίστατο καὶ ὡς

1. Περὶ τούτων εἰς Α. Θ. Χουμανίδη : Μαθήματα Ἱστορίας Οἰκονομικοῦ Βίου, Ἀθήναι 1969, Τεύχος Γ' καὶ Α. Θ. Χουμανίδη : Περὶ τῆς Οἰκονομίας καὶ Ναυτιλίας τῶν τριῶν νήσων, Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Ψαρῶν κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν εἰς «Ἐπιστημονικὴν Ἐπετηρίδα Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν», Ἀθήναι 1873, σελ. 201 κ.ἐπ. Εἰς τὰς ἐργασίας μου αὐτὰς βλ. βιβλιογραφίαν.

2. Α. Λαιμοῦ : Τὸ Ναυτικὸν τοῦ Γένους τῶν Ἑλλήνων, Τόμ. Α', σελ. 90.

πλήρης κληρονομική ιδιοκτησία ανήκουσα (μούλκια) εις τοὺς Τούρκους ἀγάδες ἢ τοὺς Ἑλληνας τσιφλικούχους (κοτζαμπάσηδες)¹.

Ἡ ἐργασία ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγὸν παρέμενεν ἐλάχιστα εἰδικευμένη καὶ μὲ ὠρισμένες ὁλονὲν ἐμφανιζόμενας συνεργατικὰς καὶ συντεχνιακὰς σχέσεις² ἐκτὸς τῶν Ἀμπελακίων, ὅπου ἔχομεν πρόοδον τοιαύτην, ὥστε ἡ τέχνη τῆς βαφῆς τοῦ βάμβακος νὰ ἐξικνεῖται καὶ πέραν τῆς Ἑλλάδος³.

Ὁ συντελεστής ἐπιχειρηματικὴ πρωτοβουλία δὲν ἐξῆλθε πάντως κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα πέραν τῶν κυριαρχουσῶν ἐμπορευματομεσιτικῶν σχέσεων, μολονότι ὁ τριτογενὴς τομεὺς ἀνέδειξε τὸν δευτερογενῆ εἰς πείσμα τῆς θεωρίας τοῦ Colin Clark.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ Κεφάλαιον, τοῦτο ἦτο ἤδη ἀρκούντως συγκεντρωμένον οὐχὶ ὅμως εἰς διαθέσιμον ποσότητα ὑπὸ τὴν ἐννοίαν τοῦ συντελεστοῦ τῆς παραγωγῆς, ὁ ὁποῖος παράγει ἀξίας, ἀλλὰ περισσότερον ὑπὸ μορφήν πλοῦτου καὶ

1. Μ. Β. Σακελλαρίου : Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715 - 1821), Ἀθήναι, 1939, σελ. 42 κ.ε.π. Οἱ Κοτζαμπάσηδες ἐλέγοντο εἰς Μακεδονίαν καὶ Θράκην τσορμπατζήδες καὶ οὗτοι ὅμως παρὰ τὸν πλοῦτον τῶν ἐπιέζοντο ὑπὸ τῶν Τούρκων κατοχῶν γῆς (Μ. Σακελλαρίου : σελ. 137, σημ. 3). Κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα οἰκογένειαι Ἑλλήνων ἰδία ἐν Πελοποννήσῳ ὡς οἱ Νοταράδες, Ρέντηδες, Περρούκηδες, Βάσηδες, Φυτηλές, Καραπατάδες, Λόντοι, Καλογεράδες, Τομαράδες κ.ἄ. ἀπέκτησαν μεγάλην οἰκονομικὴν ἰσχύν ἀποκερδαισάντων πλείστων ἐξ αὐτῶν μεγάλα ποσὰ ἐκ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιοτεχνίας, διὰ νὰ ἀποκτήσουν κτήματα καὶ τῶν Τούρκων (Α. Β. Βακαλόπουλος : Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1961 καὶ Β. Κρεμμυδα : Τὸ Ἐμπόριον τῆς Πελοποννήσου στὸν 18ον αἰῶνα (1715 - 1792), σελ. 4).

2. Κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν παρατηρεῖται ἀναβίωσις τῶν βυζαντινῶν συντεχνιῶν (συστήματα) ἐνῶ καὶ οἱ Τούρκοι προβαίνουν εἰς συντεχνιακὴν ὀργάνωσιν ἰσνάφ ἢ ἐσνάφ (συνάφι) ἔνεκα τῆς ἐπ' αὐτῶν ἐπιδράσεως τῶν ἀραβικῶν συντεχνιῶν (ρουφέτ). Αἱ συντεχνίαὶ αὐταὶ ἐνδύμασων, ἀπέκτησαν ἐσωτερικοὺς κανονισμοὺς καὶ μεγαλυτέρας δικαιοδοσίας μετὰ φορολογικῶν, ἀστυνομικῶν καὶ δικαστικῶν ἐξουσιῶν (Ν. Πανταζόπουλος : Ἑλλήνων συσσωματώσεις κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Ἀθήναι 1958, σελ. 18 καὶ 36). Ἐκ τῶν διαφόρων συντεχνιῶν σπουδαιότεραι ἦσαν αἱ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Θεσσαλονίκης καὶ Ἀλεξανδρουπόλεως, ὑπῆρχε δὲ καὶ μονοπώλιον ὑπ' αὐτῶν ἐφ' ὀλοκλήρων πόλεων ὡς ἡ Καστοριά (γουναρικά), Δημητσάνα (μπαρουτόμυλοι), ἡ Σουπικιά (βαρέλια) κ.ἄ. Ἐπίσης ὑφίστατο καὶ συντεχνιακὴ τῶν οἰκιδόμων (κουδαραῖοι) χρησιμοποιοῦνταν συμβολικὴν γλῶσσαν μὴ ἀπαντομένην εἰς τοὺς σλαβικούς πληθυσμοὺς τῆς Βαλκανικῆς (Α. Χατζημιχάλη : Μορφῆς ἀπὸ τὴν σωματικὴν ὀργάνωσιν τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας εἰς «L'Hellénisme Contemporain» (Ἡ Πεντηκονταετηρίς ἐπέτειος ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως 1953) σελ. 281, 283. Δ. Οἰκονομίδη : Τὰ κουδαρίτικα τοῦ Πετροβουνίου εἰς «Ἀθῆνα», 1960, σελ. 64, 170 καὶ Ν. Μουτσόπουλος : Ἡ Λαϊκὴ Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Βεροίας, Ἀθήναι 1967, σελ. 52), καὶ τοῦτο κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην, διότι δὲν ἐγνώρισαν ποτὲ κατὰ παράδοσιν τὰ ἀρχαῖα μυστήρια καὶ τὰς φιλοσοφικὰς στοὰς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὰς νεωτέρας στοὰς τῆς Ἐδρώπης.

3. Εἰς Ἀμπελάκια ἡ εἰδικεῖσις εἰς τὴν βαφὴν τοῦ βάμβακος ἦτο τοιαύτη ὥστε περὶ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος ἡ τέχνη τῆς βαφῆς νὰ μετατοπισθῆ εἰς Μονπελλιέ, εἰς ὃ ἐγκαθίστανται Ἑλληνας βαφεῖς, ἐνῶ νηματοβαφεῖα ὑπῆρχον καὶ πρὸ τῶν νηματοβαφείων τῶν Ἀμπελακίων (Δ. Τσοποτοῦ : Γῆ καὶ Γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Βόλος 1912, σελ. 157). Ἐκ τῶν βαφικῶν ὀλῶν τὸ ἐρυθρόδανον (ριζάρι) ἐφύετο εἰς Μακεδονίαν, Τέμηη, ἐνῶ ἡ παραγωγή του εἶναι μεγαλυτέρα ἐν Βοιωτίᾳ, ἥτις ἀνήρχετο εἰς 1200 σάκκους ἐκάστου ζυγίζοντος 100 ὀκάδας, ἐξήγοντο δὲ 500 σάκκοι εἰς Λιβόρνον, Τεργέστην καὶ Μασσαλίαν μὲ τιμὴν πωλῆ

όνομαστός από της πλευρᾶς αὐτῆς ἦτο ὁ πλοῦτος τοῦ Ἄλῃ Πασᾶ τῶν Ἰωαννίνων¹. Οὕτως ὁ κατακτητὴς καὶ ὁ κατακτημένος πλούσιος γαιοκτήμων προέβαινον ἀμφοτέρω, κυρίως, εἰς ὄρισμένας μόνον ἐπενδύσεις κεφαλαίου εἰς τὴν γῆν, ὡς καὶ εἰς τὴν χρῆσιν τοῦτου πρὸς δανεισμόν καὶ δὴ μὲ σκοπὸν τῆς ἀποσπάσεως τῆς γῆς ἀπὸ τὸν μικρὸν καλλιεργητὴν. Ἐκεῖ ὅπου παρατηρεῖται ἡ ἀνάδειξις τοῦ κεφαλαίου εἶναι εἰς τὴν ναυτιλίαν καὶ τὰς ἐπ' αὐτῆς ἐπενδύσεις, ἐνῶ λήγοντος τοῦ αἰῶνος οἱ ἐρεθισμοὶ προεκτείνονται καὶ πρὸς τὰ βιοτεχνικὰ ἔργα τῶν ἀναδυθέντων ἀστικῶν κέντρων καὶ φυσικὰ τὸ ἐμπόριον, ἐνῶ ἀνεφάνησαν καὶ αἱ τραπεζικαὶ ἐργασίαι.

Ἐνταῦθα δέον ὅπως ἀναφερθῶμεν εἰς τὴν συμβολὴν τῶν ξένων ἐπιχειρηματιῶν, οἵτινες εἰσέδυσαν εἰς τὴν Ὄθωμανικὴν Αὐτοκρατορίαν διὰ νὰ ἐμφανισθῇ ἡ ἔμπειρος ἐπιχειρηματικὴ πρωτοβουλία τῶν.

Ἡ ἀπὸ μέρους τῶν Τούρκων ἀγνοία ἐπιβολῆς δεσμῶν καὶ ἐκ φόβου ἐπίσης ἐπιπτώσεως τοῦτων ἐπ' αὐτῶν ἐπέδρασεν οὐχὶ εὐσιῶνως ἐπὶ τῶν βιοτεχνικῶν ἐπενδύσεων², ὥστε ἐξ αὐτῶν νὰ ἀναδυθῇ ἡ βιομηχανία, αἱ δὲ πρὸς ξένους διευκολύνσεις καὶ παραχωρήσεις ἐνίσχυσαν τὴν θέσιν τοῦτων εἰς τὴν ἀγορὰν τῆς Τουρκοκρατουμένης Ἑλλάδος.

Τὸ ριψοκίνδυνον καὶ τὸ ἀμφίβηλον τῶν κερδῶν ὅμως, ἐνῶ ὑφίστατο, ἰδιαιτέρως κατὰ τὸ δευτέρον ἡμισυ τοῦ 18ου αἰῶνος, ἐν τούτοις ἔλλειπεν ὁ συνδυασμὸς τῶν συντελεστῶν τῆς παραγωγῆς διὰ τοποθετήσεις ἐπὶ βιομηχανικῶν ἔργων, καὶ τοῦτο συνεπεία τῆς κατακτῆσεως, ἣτις εἰσέδυσε εἰς τὸν κόσμον τοῦ Βυζαντίου μεταφέρουσα τὸν καθυστερημένον οἰκονομικόν τῆς βίον. Κατὰ συνέπειαν ἡ ἐγκατάστασις ἐν Ἑλλάδι τῶν Ὄθωμανῶν ἐσήμανε καθυστερημένας παραγωγικὰς δυνάμεις καὶ ὀπισθοδρομικὰς ἐγγεῖους σχέσεις. Καὶ τοῦτο δὲν ἀφεῶρα μόνον εἰς τὸν ἑλλαδικὸν ἠώρον ἀλλὰ εἰς ὀλόκληρον τὸν βαλκανικὸν τοιοῦτον.

Ἡ συμπαράστασις τοῦ τουρκικοῦ κράτους διὰ τὴν περιθάλμιν, τὰ δημόσια ἔργα καὶ γενικῶς τὴν ἐνίσχυσιν τῆς Οἰκονομίας, ἦτο ἀναιμική, δι' ὄρισμένας δὲ περιπτώσεις τὸ Κράτος ἔδρα ἀνακοπτικῶς διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν.

Ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τοῦ τουρκικοῦ κράτους ἀπέβλεπεν εἰς ἐπέμβασιν εἰς τὴν Οἰκονομίαν χάριν τῶν σκοπῶν του, τῆς διατηρήσεως τοῦ κατακτητοῦ καὶ τῆς καταδυναστεύσεως τοῦ ὑποδοῦλου (raaya). Ἡ τάξις τῶν κατακτητῶν ἦτο ἡ ἀργόσθα, ἐνῶ ἡ τοῦ κατεκτημένου ἦτο ἡ καλλιεργούσα τὴν γῆν, ἡ ἀσχολουμένη μὲ τὴν βιοτεχνίαν καὶ ἡ διεξάγουσα τὸ ἐμπόριον. Παρὰ ταῦτα ἐνῶ τὸ Κράτος σκοπὸν εἶχε τὴν διατήρησιν τῆς ἰσχύος του ἐλάχιστα ἔργα παραγωγῆς νιοθέτει, ἔκτος τῶν βακουφικῶν δωρεῶν καὶ τῶν συναφῶν μὲ αὐτὰς ἰδρυμάτων καὶ τοῦτο,

σεως 20 - 25 παράδες τὴν ὀκάν (F. Beaujour : Vol. I, σελ. 237 - 243). Τὸ κιννάβρι ἢ κρεμζὶ ροδίνου χρώματος ἐξήγετο ἐκ τοῦ ἐντόμου κηκίδος καὶ ἐπώλειτο 6 - 7 πιάστρα τὴν ὀκάν ὡστε ἡ Λεβάδεια νὰ εἰσπράττη κατ' ἔτος 25 - 30.000 πιάστρα ἐκ τοῦ μετὰ τῆς Γαλλίας ἐμπορίου τοῦ κρεμζιου (F. Beaujour : Vol. I, σελ. 245 - 249).

1. Α. Ἀνδρεάδη : Ali Pacha de Tébélin, Economiste et Financier, εἰς Ἔργα, Τόμ. I, Ἀθήναι 1938, καὶ εἰς Α. Θ. Χουμανίδου : Ἔσοδα, Δαπάναι καὶ Οἰκονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἄλῃ Πασᾶ εἰς «Σπουδαί» Ἀθήναι 1975.

2. H. Inalcik : Σελ. 135.

διότι οί Τούρκοι δὲν ἐγνώριζον νὰ προγραμματίσουν οἰκονομικὴν πρόοδον. Οὕτω παρὰ τὴν ἐπέμβασιν εἰς τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν, χάριν τῆς ἰσχύος τοῦ Κράτους, συμπίπτοντος μὲ τὸν ἡγεμόνα, εἰς τὸ πεδίον τῆς Οἰκονομίας ἢ πολιτικῆ αὐτῆ ἦτο διάφορος τῆς ἰσχυοῦσης εἰς τὴν Δύσιν¹.

Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰῶνος πάντως ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ ἐκφεύγει τῆς ἀπλῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς² χωρὶς ὁμως καὶ νὰ δύναται νὰ λάβῃ τὴν πλήρη αὐτῆς ἀνάπτυξιν ἕνεκα, ὡς ἐλέχθη, τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας, ἥτις ἠμπόδιζε τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας.

Παρὰ ταῦτα αἱ ἀγοραὶ Κωνσταντινουπόλεως, Θεσσαλονίκης, Ἰωαννίνων, Ἀγυῶς, Πηλίου, Μεσολογγίου, Αἰτωλικοῦ, Γαλαξειδίου, Κρανιδίου, Θηβῶν, Λεβαδείας, Πατρῶν, Ναυπλίου κ.ἄ., ὡς ἐπίσης καὶ νήσων ὡς αἱ Ὑδρα, Σπέτσαι, Ψαρά, ἀλλὰ καὶ ἡ Μυτιλήνη, ἡ Χίος, ἡ Σάμος, ἡ Σύρος, ἡ Ἀμοργός, ἡ Νάξος, ἡ Τήνος κ.ἄ. παρουσίασαν ἠϋξημένην οἰκονομικὴν δραστηριότητα. Εἰς ταύτην συνέβαλεν καὶ ἡ ὀργάνωσις παζαρίων καὶ ἐμποροπανηγύρεων, αἵτινες συνέτεινον εἰς τὴν ἐμπορικοποίησιν κωμοπόλεων καὶ ὀρισμένων διοικητικῶν κέντρων.

Δέον ἐνταῦθα, νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ αἰῶνος ἡ ἄνοδος εἰς τὸν ὀθωμανικὸν θρόνον τοῦ Σελήμ Γ' ἐσημείωσε μεταβολὴν εἰς τὸν ἐπικρατοῦντα φεουδαλισμὸν μὲ τὸ ἀποκεντρωτικὸν του σύστημα, διὰ νὰ ἀνέλθῃ ἡ ἰσχύς τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, τῆς ἐπὶ τοῦ μονάρχου στηριζομένης, πολιτικῆ ἥτις συνεχίσθη καὶ ἐπὶ Μουράτ Β' καὶ ἥτις εἶχε τὰς συνεπείας τῆς ἐπὶ τῆς Οἰκονομίας. Οὕτως, αὐτὴ ἐξῆλθε τῶν ὀρίων τῆς ἱκανοποιήσεως τῶν καταναλωτικῶν ἀναγκῶν, χωρὶς ὁμως τοῦτο νὰ σημάνη καὶ ἐξοδὸν τῆς πρὸς τὴν μεταβατικὴν τῆς τοιαύτης, διὰ τὸ στάδιον τῆς ἀπογειώσεως.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν Τεχνολογίαν αὐτὴ μέχρι τοῦ 1750 δὲν γνωρίζει τὰς μηχανὰς καὶ τὴν πληθοπαραγωγὴν, ἀλλὰ παραμένει εἰς τὸ ἐπίπεδον τῶν ἀπλῶν ἐργαλείων, βασικῶς δὲ τῶν κλασσικῶν τῆς ὑπαίθρου, ἐνῶ εἰς τὴν ναυπηγικὴν ἔχομεν τὰ μέσα τῆς ξυλουργικῆς. Ἡ ἐνέργεια ἀφορᾷ εἰς τὸ ξύλον, τὸν ξυλάνθρακα, ἐλάχιστα εἰς τὸν ἄνθρακα καὶ τὸν ἀέρα διὰ τὴν κίνησιν τῶν μύλων πρὸς παραγωγὴν τοῦ ἀλεύρου. Ἀπὸ τοῦ 1750 ὁμως καὶ κατόπιν ἐμφανίζονται περισσότερα ἐργαλεῖα καὶ μεταλλικὰ ὄργανα βιοτεχνικῆς παραγωγῆς.

Τὸ θεσμικὸν πλαίσιον ἐπίσης ἦτο καθυστερημένον καὶ ὀπισθοδρομικόν, ἐφ' ὅσον ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς ἀνελευθερίας καὶ τῆς κατακτήσεως. Ἡ πνευματικὴ καλλιέργεια ἐγένετο διὰ τοῦ κρυφοῦ σχολείου καὶ ἐλάχισται κοινότητες ἐπέτυχον νὰ ἰδρῦσουν σχολεῖα, ἐνῶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὸν ὀμφαλὸν τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τὸ πεδίον τῶν Ἑλλήνων Φαναριωτῶν, ὀφίστατο ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν

1. Περὶ βολонταρισμοῦ καὶ τῆς μεταξὺ μέσων 16ου καὶ 18ου αἰῶνος ἐμποροκρατικῆς περιόδου εἰς Α. Fanfani: Storia delle Dottrine Economiche, Milano-Messina, 1955, σελ. κ. ἐπ. καὶ Λ. Θ. Χουμανίδη: Ἱστορία Οἰκονομικῶν Θεωριῶν, Πειραιεὺς - Ἀθήναι, 1973 - 1974, σελ. κ. ἐπ.

2. Ἡ συντεχνιακὴ ὀργάνωσις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων οὐδέποτε προσήγγισε τὰ ὄρια τῆς πληθοπαραγωγῆς ἔτι καὶ διὰ τὴν παραγωγὴν βελουδίνων ὄφασμάτων (H. Inalcik: σελ. 135). Ἐννοεῖται, ὡς ἐλέχθη, ἡ μὴ ἐπιβολὴ δασμῶν ἀπὸ μέρους τῶν Τούρκων δὲν ἠνθώση τὴν ἀνάδειξιν τῆς βιομηχανίας.

τοῦ Πατριαρχείου φῶς Παιδείας, τὸ ὁποῖον ὁμως δὲν ἠδύνατο νὰ λάμψη εἰς τὸ σκότος, τὸ ὁποῖον ἐπέβαλλεν ἐπὶ τοῦ κατεκτημένου ὁ κατακτητῆς. Καὶ μόνον ἡ παράδοσις καὶ τὰ πνευματικὰ βιώματα τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους δίδουν ἰσχὺν πνευματικῆς κληρονομίας, ἵνα ἀφομοιωθῶσιν αἱ γνώσεις, ὡς καὶ ἐκεῖναι αἴτινες ἀνπαισθήτως καὶ βραδέως διεισδύουν ἐν Ἑλλάδι, τῶν Ἑλλήνων λογίων τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθίζόντων τὸν Ἑλληνα διὰ πάθος πρὸς μάθησιν.

Κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα ἐνεφανίσθη καὶ ἡ ὀργανωμένη ἐκπαίδευσις, ἐπὶ τῶν ἤδη ὑπαρχόντων 35 σχολείων εἰς 30 πόλεις τῆς Ἑλλάδος, ὥστε ταῦτα νὰ τεθοῦν ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν τοῦ ὑπὸ τοῦ Σελήμ Γ' διορισθέντος Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ τῶν Σχολείων καὶ Νοσοκομείων Δημητρίου Μουρούζη¹.

Τὸ ὅτι ὁμως ὁ Ἑλληὴν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐξῆσε λατρεύων τὴν ἐλευθερίαν καὶ ἐστηρίχθη ἐπὶ τοῦ μίγματος τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅπερ δέχεται τὸν ἄνθρωπον ὡς ὑπερτάτην ἀξίαν τῆς ζωῆς, ἦτο ἀρκετὸν διὰ νὰ βοηθηθῆ εἰς τὴν προσπάθειάν του καὶ πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς χώρας του καὶ τὴν οἰκονομικὴν πρόοδον αὐτῆς.

Συνεπῶς δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ περίοδος τοῦ 18ου αἰῶνος διὰ τὸν ἑλλαδικὸν χῶρον ἀφορᾷ εἰς οἰκονομίαν οἰκιακὴν ἀλλὰ καὶ ἐμπορευματικὴν μὲ προκτάσεις βιοτεχνικῶν ἔργων. Ἡ Γεωργία σὺν τῷ χρόνῳ καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ 1750 καὶ κατόπιν προοδεύει, ἐμφανίζονται τὰ ἀστικά κέντρα ὑπὸ μορφήν μικρῶν πόλεων καὶ πολυχνῶν, ἐν σχέσει πρὸς τὰς πρώτας, ἀναδεικνύεται τὸ κεφάλαιον καὶ αἱ τοποθετήσεις τόσον εἰς ἐμπορικὰ πλοῖα, κατὰ μέγιστον μέρος, ὅσον καὶ τὰ βιομηχανικὰ ἔργα, διὰ νὰ ἀρχίσῃ καὶ ἡ ἐμπορικοποίησις τῆς υπαίθρου. Ἐὰν δὲ τὸ ἐμπόριον τὸ πρῶτον ἀφύπνισε τὴν ἑλληνικὴν Οἰκονομίαν καὶ δὴ τὸ ναυτικὸν τοιοῦτον, τοῦτο ὠφείλετο ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν παράδοσιν καὶ προϋποθέσεις τῆς οἰκονομίας τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸ ὅτι ἡ Βιομηχανία εἶναι κλάδος μὲ ἀπαιτήσεις μεγάλων δυσχερειῶν, ἅς ἠδυνάτε νὰ ἀντιμετωπίσῃ ὁ Ἑλληὴν κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν. Δι' ὃ καὶ ἐν Ἑλλάδι τὸ ἐφοπλιστικὸν κεφάλαιον ἦτο ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον προηγήθη τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου κατὰ τὴν περίοδον τῆς γενέσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κεφαλαιοκρατισμοῦ, ὥστε νὰ ἐξακολουθῆ καὶ σήμερον νὰ διατηρῆ τὴν ἰσχὺν του.

Κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα τὸ ἐμπόριον μὲ τὴν Ὀθωμανικὴν Αὐτοκρατορίαν μεταφέρεται ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμάς.

Αἱ ἀναταραχαὶ εἰς τὴν Αὐτοκρατορίαν ἔνεκα τῆς τάσεως ἀνεξαρτησίας διαφόρων τοπικῶν ἡγεμόνων καὶ αἱ προσπάθειαι ἀνεξαρτησίας τῶν καταδυναστευμένων βαλκανικῶν λαῶν, ὧν προιστατο ἡ Ἑλλάς, συνετέλεσαν εἰς τοῦτο. Ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτὰς διάφορα ναυτικά κέντρα τῆς Νοτιο - Ἀνατολικῆς Μεσογείου ἄτινα ὑπῆρξαν γέφυραι ἐμπορίου τῶν Εὐρωπαίων ἀπὸ τοῦ 17ου αἰῶνος, περιέπεσαν εἰς δευτέραν μοῖραν, μεταξύ τούτων καὶ ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ τὸ Κάϊρον, ἐνῶ ἡ

1. Α. Ἀνδρέαδην : L' administration financière de la Grèce sous la domination Turque εἰς Ἔργα I, σελ. 710 καὶ εἰς Μ. Κ. Παρνακίαν : Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Ἐθνῷ καταστάσεως τῶν Γραμμάτων, ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς 18' Ἐκατονταετηρίδος, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1867. Τ. Εὐαγγελίδου : Ἡ Παρδεία κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Ἀθήναι, 1936, Τομ. Α', Β'.

Σμύρνη εξακολουθεῖ νά ἀνθίσταται παραμένουσα τὸ κυριώτερον κέντρον κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα τοῦ ἐν Ἀνατολικῇ Μεσογείῳ ἐμπορίου¹.

Ἐποχωρήσαν τὸ ἐμπόριον ἐκ τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἀνεδείχθη ὁ ἑλλαδικὸς χῶρος καὶ ἰδιαίτερος ἡ Ρούμελη καὶ ἡ Θεσσαλονίκη, ἐνῶ ἡ Μαύρη Θάλασσα ἐδραστηριοποιήθη μετὰ τὴν Συνθήκην τοῦ Κουτσούκ Καϊναρτζή (1774) καὶ τοῦ Ἰασίου (1792)². Δὲν εἶναι ὁμοῦ οἱ Ῥῶσοι καὶ οἱ Αὐστριακοί, οἱ ὅποιοι ἀνταγωνίζον τὸν θαλάσσιον τοῦτον χῶρον, ἀλλὰ καὶ τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα, τὰ ὅποια εὐνοούμενα ἀπὸ τὰς συνθήκας αὐτὰς μεταφέρουν τὰ διάφορα ἀγαθὰ καὶ πλουτίζουν τοὺς ἑλληνικοὺς λιμένας καὶ τὰς νήσους, αἵτινες ἐπέπρωτο νά ἀποτελέσουν τὸ ταμεῖον τοῦ Ἀγῶνος καὶ τὰ ὀρηκτήρια ἐκείνων οἱ ὅποιοι ἐπρωτοστάτησαν εἰς αὐτόν.

Οἱ λιμένες τῆς Ρούμελης ἀναπτυχθέντες ἔστρεψαν τὸν Ἑλληνα εἰς τὴν Ἀ. Μεσόγειον μὲ πρῶτον λιμένα προσεγγίσεως τὴν Τεργέστην, ἀπ' ὅπου τὰ ἐμπορεύματα ἐπέμεινον εἰς τὰ αὐστρουγγρικά ἐμπορικὰ κέντρα καὶ κατόπιν εἰς τὸν λιμένα τῆς Μασσαλίας, ὡς τὸν ἀκρότερον σταθμὸν τῆς ἑλληνικῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας. Ἡ Θεσσαλονίκη ἦτο ὁ ἕτερος πνεύμων τοῦ ἐμπορίου μὲ τὸν βαλκανικὸν χῶρον καὶ τὴν Κεντρὴν Εὐρώπην, ἐνῶ πρὸς Νότον ὁ Μωρέας καὶ ἡ Κρήτη ἦσαν τὰ ἐγγύτερα σημεῖα εἰς τοὺς λιμένας τῆς Μπαρμπαριάς.

Ἡ ἀδυναμία τῆς Τουρκίας κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα καὶ ἡ ὑποχώρησις τῆς Βενετίας τελοῦσης ἐν παρακμῇ, ἥδη ἀπὸ τοῦ 16ου αἰῶνος³ παρεχώρησαν τὴν ἰσχὺν ἐπὶ τῆς Μεσογείου εἰς τὴν Γαλλίαν ἐπιτυγχανούσης συνεχῶς διάφορα προνόμια ὑπὲρ αὐτῆς. Ἡ διείσδυσις τῆς Γαλλίας, εἰς τὸν ἑλλαδικὸν χῶρον, μὲ προπομποὺς τοὺς περιηγητὰς τῆς⁴, παρ' ὄλον ὅτι προσηνατόλισε τὴν παραγωγὴν πρὸς τὰ ἰδικὰ τῆς συμφέροντα⁵ εἶχε καὶ τὰς ἐπιπτώσεις τῆς, δημιουργήσασα τοὺς ἐρεθισμοὺς τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἐμπορίου καὶ τῶν ἐπιχειρηματικῶν ἔργων, ὥστε νά ἀφυπνισθῇ τὸ ἑλληνικὸν δαιμόνιον τῶν δημιουργικῶν ἔργων καὶ σὺν τῷ χρόνῳ νά ἀναβιώσῃ ἡ ἑλληνικὴ μεσαία τάξις, συνδεθεῖσα μόνον κοινωνικῶς μὲ τὴν Γαλλικὴν Ἐπανάστασιν, διότι ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις, ἥτις ἐξέσπασε τὸ 1821, ἦτο Ἐθνικὴ. Καὶ τὴν ἔνοιαν ταύτην τῆς Ἐπαναστάσεως, θά συναντήσωμεν καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς ζητούντων τὴν ἐλευθερίαν των.

* * *

Τὰ Βαλκάνια ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγὸν τελοῦντα εὐρέθησαν εἰς οἰκονομικὴν καὶ πολιτικὴν τάσιν ἐνώσεως — ὡς συνέπεια τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας — ἣν συνέλαβεν εἰς σχέδιον ἐπαναστατικὸν καὶ εἰρηνικῆς πραγματοποιήσεως ἡ μεγάλη μορφή τοῦ Ρήγα Φερραίου⁶. Ἡ Ῥωσία ἐπίσης εὗρε τὴν εὐκαιρίαν νά εἰσχω-

1. N. Svoronos : σελ. 348.

2. Α. Θ. Χουμανίδη : Περί τῆς Οἰκονομίας καὶ Ναυτιλίας τῶν τριῶν νήσων, σελ. 185.

3. F. Braudel : La Mediterranée et le monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II, Paris 1949, Κεφ. II, VI.

4. R. Matton : Les voyageurs français dans l'archipel au XVII et au XVIII siècle εἰς «Hellenisme Contemporain», Athènes 1947, Vol. I, σ. 66 κ.επ.

5. Β. Κρεμμύδα : σελ. 7.

6. Ν. Πανταζοπούλου : Ρήγας Βελεστινλής : Ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ Ἑλληνισμοῦ προάγγελος τῆς Ἐπαναστάσεως. Θεσσαλονίκη 1964.

ρήση εις τὰ Βαλκάνια, ἐπωφελομένη τῶν δεσμῶν Ὀθρησκείας ἀλλὰ καὶ συγγενείας αἵματος με τοὺς σλαβικοὺς λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς καὶ νὰ ἀναπτύξη πρωτοβουλίαν ἐναντίον τῆς ἐχθρᾶς τῆς Τουρκίας.

Ἡ Ἄγγλια, με τὴν δεξυδερκεῖάν της, ἀντιληφθεῖσα τὴν σημασίαν αὐτῆς τῆς ἐπεκτατικῆς ἐπιδράσεως τῆς Ρωσίας, προσεπάθησε νὰ ἀνακόψῃ ταύτην καὶ λαβοῦσα μέρος εἰς τὸ παίγιον τῆς ἀναμίξεως τῶν μεγάλων δυνάμεων εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν, ἐπέτυχε νὰ ὑπερκεράσῃ τὴν προσπάθειαν πρὸς διείσδυσιν τῶν συμφερόντων καὶ τὴν πολιτικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ νέου ἑλληνικοῦ Κράτους ἀπὸ μέρους τῶν Γάλλων καὶ Ρώσων. Ὅθεν, δὲν ἦτο τυχαία καὶ ἡ καταδικὴ τοῦ νικητοῦ τῆς Ναυμαχίας τοῦ Ναυαρίνου, Κοδριγκτώνας, διότι οὗτος ἠδυνάτισε ὑπερβολικὰ τὴν Τουρκίαν, ἦν ἡ Ἀλβίων ἤθελε νὰ διατηρήσῃ ὡς ἰσχυράν δύναμιν ἐναντι τῆς Ρωσίας, πρὸς ἀνάσχεσιν τῆς καθόδου της εἰς τὴν Μεσόγειον.

Κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα πάντως Ρωσία καὶ Αὐστρία ἀναπτύσσουν τὸ ἐμπόριον τῶν με τὸν Βαλκανικὸν χῶρον καὶ ἰδίᾳ με τὴν Ἑλλάδα, διὰ νὰ εἰσδύσῃ με τὴν σειρὰν της ἡ Γαλλία. Ὅθεν, αἱ ἐπιδράσεις τῶν ξένων δυνάμεων ἔσχον τὰ ἀποτελέσματα τῶν διὰ τὴν ἀναβίωσιν τῆς οἰκονομίας, μετὰ τὴν νέκρωσιν της, εἰς τὸν ἑλλαδικὸν χῶρον. Προφυλακὴ δὲ τοῦ ἐμπορίου τὸ ὁποῖον ἐξύπνησε γενικῶς τὰ ἐπιχειρηματικὰ ἔργα ἦτο, ὡς ἐλέχθη, τὸ ναυτικὸν τοιοῦτον. Εἰς τοῦτο συντέλεσαν οἱ ἐξῆς βασικοὶ παράγοντες : α) Ἡ ἑλληνικὴ ναυτικὴ παράδοσις ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων, β) Αἱ συντροφοναυτικαὶ σχέσεις, γ) Ἡ ἐντιμότης τῶν Ἑλλήνων ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἐμπόριον, δ) Αἱ προαναφερθεῖσαι Συνθήκαι τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζή καὶ τοῦ Ἰασιού, ε) Ὁ ναυτικὸς ἀποκλεισμὸς τῆς Γαλλίας ἐπὶ Ναπολέοντος¹.

Οἱ Ναπολεόντειοι πόλεμοι, ἔδωσαν τὴν προήγησιν εἰς τὴν Ἄγγλιαν ὡς πρώτης παγκοσμίου δυνάμεως, ἀλλὰ ἐκ τούτου ὠφελήθη ἰδιαιτέρως καὶ ἡ Ἑλλάς, διὰ νὰ ἀναπτυχθῇ οἰκονομικῶς καὶ οὕτω νὰ προξενηθῶσιν ἐρεθισμοὶ οἰκονομικῆς προόδου καὶ εἰς τοὺς ἄλλους βαλκανικοὺς λαοὺς. Οὕτως ἀνεξωपुरήθη ἡ οἰκονομία τῶν λαῶν αὐτῶν καὶ ἀνεδείχθη ἡ ἀστικὴ τῶν τάξις.

Εἰς τὴν Βαλκανικὴν καὶ δὴ εἰς Μολδαυίαν, Βλαχίαν, Σερβίαν, οἱ Ἕλληνες ἐρεθίζουν τὸ περιβάλλον ἀπὸ πλευρᾶς οἰκονομικῶν προσπαθειῶν ἀλλὰ καὶ ἀποτελέσματος ἐπιδείξεως, ἔνεκα τοῦ πλοῦτου τῶν. Καὶ ἡ αὔξησις αὕτη, τῆς ροπῆς πρὸς κατανάλωσιν ἀγαθῶν ὑψηλοτέρων καὶ ἡ ἐμφάνισις περισσοτέρων ἀναγκῶν πρὸς παραγωγὴν πολυπληθεστέρων ἀγαθῶν, προκαλεῖ τὴν οἰκονομικὴν δραστηριότητα. Ἰδιαιτέρως τοῦτο παρατηρεῖται εἰς τὰ ἀστικά κέντρα ὅπου εἶναι πλεονάζον τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον, ὡς εἰς τὰς πόλεις Φιλιππούπολις, Μοσχόπολις, Μοναστήριον, ἐνῶ ἡ Ραγοῦσα, τὸ Δυρράχιον, τὸ Σπολέτο, τὸ Σεμλίνον καὶ τὸ Σεράγεβον δέχονται καὶ αὐταὶ τὴν δρᾶσιν τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος. Ἐάν δὲ ὁ βαλκανικὸς χῶρος δὲν κατέστη καὶ πάλιν ἑλληνικὸς, τοῦτο ὀφείλεται καὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας, οἵτινες ἀναπτύσσοντες ἐν τῷ ἀγῶνι τῶν τὴν ἐθνικὴν φλόγαν μετέδιδον τὰ ἴδια αἰσθήματα καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς.

1. Α. Θ. Χουμανίδη : Περί τῆς Οἰκονομίας καὶ Ναυτιλίας τῶν τριῶν νήσων Ὑδρας Σπετσῶν καὶ Ψαρῶν κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν. σελ. 201 κ.ἐπ.

οἵτινες ἐπὶ πλέον ζῶντες ὑπὸ τὸν ἐθνικὸν ἀνταγωνισμόν Ἑγγλων, Γάλλων, Γερμανῶν, Αὐστριακῶν καὶ Ρώσων δὲν ἠδύναντο νὰ ἀδιαφορήσουν διὰ τὴν ἰδίαν ἐθνικὴν τῶν ὑπόστασιν.

* * *

Μέχρι τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰῶνος, οἱ Ἕλληνες, δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἀνταγωνισθῶσιν τοὺς Εὐρωπαϊοὺς, ἀλλὰ ἀναπτύσσονται παρ' αὐτοῖς, δεχόμενοι τὴν εὐεργετικὴν αὔραν τῶν ἐμπορικῶν τῶν προσπαθειῶν. Μὲ τὴν πάροδον ὅμως τοῦ χρόνου ὁ Ἕλλην οἰκονομικῶς ἀνέρχεται καὶ ἡ βιοτεχνία, ἔστω καὶ ἀναιμική, λαμβάνει μέρος εἰς τὸ προϊόν. Τὸ ἐμπόριον ὅμως καὶ δὴ τὸ ναυτικὸν τοιοῦτον ἀνέρχεται συνεχῶς, ὥστε νὰ ἀποτελέσῃ τὴν βάσιν τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου.

Τὸ ἐμπόριον συνεχῶς κυριαρχοῦν μετατρέπει τὴν μορφήν τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας, ἣτις πάλιν προσαρμόζεται πρὸς αὐτὸ καὶ συγκεντροῦται, ἐξαφανιζομένων τῶν μικρῶν ἰδιοκτησιῶν. Οὕτως ὀλοὲν ἀναπτύσσεται ἡ ἐμπορευματικὴ ἀγορά. Αὕτη ὅμως δὲν διεμορφώθη περαιτέρω, ὥστε νὰ λάβῃ τὴν πλήρη αὐτῆς ἀνάπτυξιν διότι ἔφερε σπέρματα τοῦ φεουδαλικοῦ χαρακτῆρος τοῦ παρελθόντος. Εἰς τοῦτο συνετέλεσεν καὶ ἡ ἀπὸ μέρους τῶν Εὐρωπαϊῶν καὶ δὴ τῶν Γάλλων ἀντίδρασις εἰς πᾶσαν βιομηχανικὴν πρόοδον, ἐφ' ὅσον οὗτοι ἠδύναντο νὰ τοποθετήσουν τὰ προϊόντα τῆς βιομηχανίας τῶν καὶ νὰ λάβουν ἀγαθὰ τῆς γεωργίας καὶ πρώτας ὕλας πρὸς μετατροπὴν τῶν εἰς προϊόντα, τὰ ὅποια παρὰ τὴν ὑποκατανάλωσιν τῶν κατηνάλισκε ἡ ἑλληνικὴ ἀγορά. Καὶ σαφῆς ἔνδειξις τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς τῶν Γάλλων εἶναι ἡ ἐξαγωγή ἐξ Ἑλλάδος μεγαλυτέρας ἀξίας πρώτων ὑλῶν ἀπὸ ἐκείνων τῶν τροφίμων¹.

Οὕτως, ὁ Ἕλλην ἔμπορος κατέστη ὁ πτωχὸς συγγενὴς τοῦ ξένου μεγαλεμπόρου καὶ βιομηχάνου, παρὰ ταῦτα ὅμως σὺν τῷ χρόνῳ ἠνδρώθη οὐχὶ ὅμως εἰς τὸ περιβάλλον τῆς βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως, ἀλλὰ τῆς ἐμπορομεσιτικῆς δραστηριότητος. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀνέρχεται κυρίως ἡ ναυτιλία καὶ λόγῳ τῶν ἀνυπάρκτων ἢ κατεστραμμένων καὶ δαπανηρῶν ὁδῶν καὶ ἡ ὅποια ὅμως δὲν δύναται ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς νὰ ἀπορροφήσῃ τὸν πλεονάζοντα πληθυσμὸν ἐστερημένον ἀποδοτικοῦ κλήρου. Δι' ὅ καὶ παρατηρεῖται ἡ διάθεσις πρὸς μετανάστευσιν «τὸ πάλαι μηχάνημα ἐκπομπῆ ἀποικιῶν», κατὰ τὴν ρῆσιν τοῦ Πλάτωνος.

Ἡ Βιομηχανικὴ Ἐπανάστασις (1760 - 1830) καὶ ἡ πτώσις τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορίου, εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἠτόνισαν τὸν ἑλλαδικὸν χῶρον, ὁ ὅποιος μὲ τὴν Ἐπανάστασιν κατὰ τοῦ κατακτητοῦ ὑπέστη ἐρήμωσιν καὶ καταστροφὴν χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἀπωλέσῃ τὴν ἤδη σημειωθεῖσαν στροφὴν εἰς τὴν οἰκονομικὴν του μορφολογίαν. Αἱ ἀντίνομαι ὅμως αἵτινες προεκλήθησαν κατὰ τὴν δουλείαν, καὶ

1. Ὁ Volney εἰς τὸ «Voyage en Egypte et Syrie», τὸ ὅποιον ἐπραγματοποίησε μεταξὺ 1785 - 1788 γράφει: «Θεωρῶντας, ἐν σχέσει πρὸς τὴν Τουρκικὴν Αὐτοκρατορίαν, τὸ μέγεθος τοῦ ἐμπορίου θὰ ἠδυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν ὅτι τοῦτο μὲ τὴν Εὐρώπην ἦτο περισσότερον δυσμενὲς παρὰ ἐννοϊκόν. Τὰ ἐξαγόμενα ἐκ τοῦ κράτους τούτου ἐμπορεύματα ἦσαν ὅλα πρῶται ὕλαι καὶ οὐχὶ κατεργασμένα (M. Devège, σελ. 73).

κατά τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἑλληνικοῦ κεφαλαιοκρατισμοῦ, ἐπέπρωτο νὰ συνοδεύσουν εἰς τὸ ἐξῆς τὴν πορείαν τῆς οἰκονομικῆς ἐξελιξέως τῆς Ἑλλάδος.

Ὅθεν, δὲν εἶναι τυχαῖον τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὴν σημερινὴν Ἑλλάδα αἱ ὑπηρεσίαι ἐξακολουθοῦν καὶ ἔχουν μεγάλην συμμετοχὴν εἰς τὸ ἔθνικόν εισόδημα ὡς καὶ ὅτι παρατηρεῖται διωγκωμένος παρασιτικὸς μεταπρατισμὸς. Ἡ τοιαύτη διάρθρωσις ὀφείλεται εἰς τὴν παράδοσιν τῆς ἐξελιξέως τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας, ἥτις πηγὴν ἔχει τὴν Τουρκοκρατίαν. Ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς, ὁ ἐμπορικὸς μέγας στόλος τῆς Ἑλλάδος εἶναι καὶ αὐτὸς συνέπεια τῶν μεγάλων ἐκείνων ἐπιτευγμάτων ἐπὶ τῶν θαλασσίων ἐπιχειρηματικῶν ἔργων.

Ἐλέχθη ὅτι ἡ Γαλλία ὑπεχώρησε εἰς τὴν Ἀνατολήν, τοῦτο ὀφείλετο κυρίως εἰς τοὺς Ναπολεοντεῖους πολέμους, οἵτινες ἐγονάτισαν τὸ Γαλλικὸν ἐμπόριον ἐν Ἑλλάδι, κατὰ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνος, ὥστε νὰ περιέλθῃ τοῦτο εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων. Οὗτοι ἀπὸ τοῦ 18ου αἰῶνος συνεχῶς ἀνέρχονται οἰκονομικῶς, ἐνῶ ἡ κοινωνικὴ διάρθρωσις τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι τοιαύτη ὥστε οἱ μεγαλοκτηματῖαι (κοτζαμπάσηδες) πολὺ ὀλίγον νὰ ἐνδιαφέρονται διὰ τοποθετήσεις, ἔτι περισσότερον καὶ οἱ Τοῦρκοι τσιφλικοῦχοι (ἀγάδες). Δι' ὃ καὶ ἡ ὑποκατανάλωσις ἦτο ἡ βασικὴ αἰτία τῆς ἀνάδειξέως τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου καὶ αἱ τιμαὶ ἐξαγωγῆς μεγαλύ-τεραι τῶν τιμῶν εἰσαγωγῆς. Αὐτὴ δὲ ἡ ἀνάδειξις τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου δημιουργεῖ Οἶκους ἐμπορίου καὶ Τραπεζὰς εἰς τὸ ἐξωτερικόν (Τεργέστην καὶ Βενετίαν) ὥστε ἐν Βιέννῃ, ἐπὶ Μαρίας Θηρεσίας, νὰ ληφθῶσιν καὶ μέτρα κατὰ τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων. Καὶ τὰ μέτρα ταῦτα υἰοθετεῖ καὶ ὁ κατακτητῆς, ἐνῶ ἡ συντηρητικὴ τάξις τῶν κοτζαμπάσηδων δὲν βλέπει μὲ ἰκανοποίησιν τὴν ἀνάδειξιν τῆς μεσαιᾶς τάξεως. Εἰς λόγος σοβυρὸς τῆς ὑποχωρήσεως τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1770 ἐν Πελοποννήσῳ, ὀφείλετο ἀκριβῶς εἰς τὴν συμμαχίαν τῶν κοτζαμπάσηδων μετὰ τοῦ ρωσικοῦ φεουδαλισμοῦ μὲ ἀποτέλεσμα ἡ Ἐπανάστασις ἐκείνη νὰ εἰνوخισθῇ.

Ἡ ἔθνικὴ ὁμῶς ἰδέα ἦτο ἰσχυροτέρα τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων. Καὶ ἐνῶ Τοῦρκοι ἀγάδες καὶ Τοῦρκοι πτωχοὶ αὐτοκαλλιεργηταὶ συνεκρούοντο μετὰ τῶν, παραλλήλως μὲ τὰς ἐμφανεῖς ἀντιθέσεις καὶ συγκρούσεις συμφερόντων τῶν Ἑλλήνων κοτζαμπάσηδων καὶ πτωχῶν Ἑλλήνων αὐτοκαλλιεργητῶν ἢ ἀκτημόνων, οἱ δεῦτεροι τελικῶς ἠνῶθησαν ἐναντίον ὄλων ὁμοῦ τῶν πρώτων χάριν τῆς ἐλευθερίας τῶν. Ὁργανώτρια ὁμῶς καὶ χρηματοδότις τοῦ Ἄγῳνος βασικῶς ἦτο ἡ ἀστικὴ τάξις τῆς Ἑλλάδος. Αὕτη ἀνέδειξε τὸ ἐμπόριον, τὸν τρόπον τῶν συναλλαγῶν, τὰ συμβόλαια ἐπὶ διαφόρων ἐμπορικῶν πράξεων, τὴν κίνησιν τῶν κεφαλαίων, τὰς ἐταιρίας, τὰ βαφεῖα τῶν Ἀμπελακίων, μὲ συμμετοχὴν τῶν ἐργαζομένων εἰς τὰ κέρδη καὶ τὴν συντροφοναυτίαν, ὡς θεσμοὺς συνεργασίας κεφαλαίου καὶ ἐργασίας.

Κατὰ τὸ ἕτερον ἡμισυ τοῦ 18ου αἰῶνος ἡ Ἑλλὰς ἀνέρχεται εἰς τὸν πρῶτον οἰκονομικὸν σταθμόν τῆς ἐγκαταλείπουσα τὴν οἰκοτεχνίαν καὶ τὴν κλειστὴν ἀγορὰν διὰ νὰ σημειώσῃ τὴν ἀπαρχὴν τῆς ἐμπορικῆς καὶ ναυτικῆς τῆς κεφαλαιοκρατίας¹. Ἡ ἀρχὴ ὀφείλετο εἰς τὰς ἀναπτυχθεῖσας ἐμπορευματοχρηματικὰς σχέ-

1. Σ. Πουλόπουλον: Τὸ Κοινωνικοοικονομικὸν σύστημα τῆς Ἑλλάδος καὶ αἱ ἐπιδρά-

σεις, αΐτινες ὑπεβοήθησαν τὴν πρόοδον τοῦ ἔμπορίου καὶ τῆς βιοτεχνίας διὰ τὰ ἐμφανισθῶσιν τὰ παζάρια καὶ αἱ ἔμποροπανηγύρεις¹, αΐτινες συνέτεινον ἔτι περισσότερο εἰς τὴν ἔμπορικοποίησιν ὠρισμένων πληθυσμιακῶν κέντρων, κωμοπόλεων καὶ λιμένων. Αἱ ἀγοραὶ ἐπίσης ἐσυστηματοποιήθησαν περισσότερο. Πλούσιοι Ἕλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ ἤρχισαν νὰ προβαίνουν εἰς ἐπενδύσεις ἐνῶ αἱ ὀπισθοδρομικαὶ ἔγγειοι σχέσεις, ἡ ἔλλειψις κλήρου, ἡ μικρὰ ἀποδοτικότητα τῆς γῆς, καὶ αἱ παντοειδεῖς καταπιέσεις τῶν μεγαλοκτηματιῶν, ἔστρεψαν τὸ ἐργατικὸν δυναμικὸν πρὸς τὰ ἀστικά κέντρα ὥστε νὰ τονωθῇ ἡ βιοτεχνία.

Κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα ἐπίσης ἡ ἔμπορικὴ καὶ βιοτεχνικὴ δραστηριότης καλλιεργεῖ τὰς συνενώσεις ἐπαγγελματιῶν καὶ ἐμπόρων πρὸς ἐξεύρεσιν μεγαλύτερου κεφαλαίου, τὸ ὁποῖον ἀπῆτει ἡ διογκουμένη παραγωγή. Οὕτως ἐδημιουργήθησαν αἱ συντροφίαι ἢ κουμπανίαι ἢ σπίτια, εὐρύτεραι κερδοσκοπικαὶ ἐνώσεις συμμετοχικῆς ἢ κοινοπραξιακῆς μορφῆς ἰδίᾳ ἢ τελευταία, ὡς ἀνεφέρθη, εἰς τὴν ναυτιλίαν.

* *

Τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ ἀνάπτυξις τῆς Οἰκονομίας εἰς τὸν ἑλλαδικὸν χῶρον κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα. Πελοπόννησος, Στερεὰ Ἑλλάς, Θεσσαλία, Μακεδονία, Θράκη, νῆσοι Ἀρχιπελάγους καὶ Ἰονίου, Κρήτη ἐδραστηριοποιήθησαν διὰ τὰ ἐξαπλωθῆ τὸ ἔναυσμα ταύτης καὶ ἐκτὸς τοῦ Ἑλλαδικοῦ χῶρου.

Ἡ Οἰκονομία τῶν ὑποδοῦλων Βαλκανίων βεβαίως ἠκολούθησε διάφορον ὁδόν, δεδομένου ὅτι αἱ συνθήκαι εἰς ἐκάστην ἐξ αὐτῶν ἦσαν διάφοροι, ὅμως οἱ ξένοι ἐρεθισμοί, ἰδίᾳ τῶν Ἑλλήνων, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι προεκάλεσαν παραλλήλως μὲ τὴν λαχάρα τῆς ἐθνικῆς τῶν ἀπελευθερώσεως καὶ τὴν ἐπιθυμίαν τῶν πρὸς δημιουργίαν ἐπίσης ἰδίας τῶν ἐθνικῆς ἀγορᾶς.

σεις τοῦ ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ Ἐθνικοῦ Χώρου, Θεσσαλονίκη, 1972, σελ. 6. Κ. Μοσκόφ:
Ἡ Ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ συνείδηση στὴν Ἑλλάδα 1830-1909. Ἰδεολογία, Β' ἐκδ., Ἀθήναι 1974.
1. Π. Λάμπρου: Μικταὶ σελίδες, Ἀθήναι 616 κ. ἐπ.